

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.085>

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.17:391(477) 17/19”

Тетяна Коваль, кандидат історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського,
(Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-9207-7512

E-mail: ktvbon@ukr.net

НЕОПУБЛІКОВАНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕРИНИ ЛАЗАРЕВСЬКОЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОСТЮМА XVII—XIX СТОЛІТЬ

Мета роботи. Охарактеризувати неопубліковану роботу Катерини Лазаревської з історії українського костюма XVII—XIX ст., яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. **Методологію** дослідження складає сукупність принципів історизму, об’єктивності; основними методами дослідження обрані хронологічний, ретроспективний, тематичний, джерелознавчий, архівознавчий. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше було опрацьовано та введено в науковий обіг дослідження Катерини Лазаревської з історії українського костюма XVII—XIX ст. Виявлено та проаналізовано архівні документи Катерини Лазаревської, які так чи інакше стосувалися теми національного вбрання. Встановлено масив історичних джерел та ілюстрованих матеріалів, які суттєво доповнюють відомості про побутування українського традиційного одягу XVII—XIX ст. **Висновки.** У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається невідома широкому загалові робота Катерини Лазаревської, яка істотно розширює уявлення про український традиційний костюм XVII—XIX ст. Узагальнивши інформацію з різних історичних джерел, дослідниця запропонувала чітку соціальну диференціацію традиційного вбрання населення українських земель, зокрема Лівобережної України, з докладним описом одягу, який відзначався

Цитування: Коваль Т. Неопубліковане дослідження Катерини Лазаревської з історії українського костюма XVII—XIX століть. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 85—101. <https://doi.org/10.15407/rksu.35.085>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

різноманітністю форм та багатством мистецького оздоблення. Робота Катерини Лазаревської та використані нею під час дослідження документи зберігають важливі дані про побут, звичаї та одяг українського народу XVII—XIX ст.

Ключові слова: Катерина Лазаревська, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, український костюм, національне вбрання, традиційний одяг, вишивка.

Актуальність теми дослідження. Національний костюм має глибоке історичне коріння та є символом української ідентичності. З-поміж інших фахівців дослідженням історії українського костюма, зокрема періоду XVII—XIX ст., плідно займалася й Катерина Лазаревська, проте через різні історичні події та життєві обставини її наукові студії залишалися поза науковим простором. Під час вивчення матеріалів з історії українського костюма не вдалося виявити не лише посилань на роботи К. Лазаревської, ба навіть згадки про неї у профільних публікаціях. Залучення невідомих праць науковиці, які розширюють джерельну базу культурної спадщини України, до широкого суспільного обігу завжди є на часі.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія побутування українського національного костюма завжди привертала увагу науковців — етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, а також модельєрів, кіномитців та інших діячів культури. На сьогодні існує багато наукових праць, нарисів, повідомлень про українське народне вбрання, яке створювалося протягом століть та є невичерпним джерелом для вивчення історії, культури, традицій, побуту народу України. Досліджуючи історію традиційного українського одягу доби козаччини, науковці користуються писемними джерелами XVII ст., серед яких «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн» французького військового інженера-фортифікатора, картографа, архітектора, письменника Гійома Левассера де Боплана, «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» історика, економіста, етнографа Опанаса Шафонського, «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» військового інженера, топографа О.І. Рігельмана, подорожні щоденники арабського церковного діяча, мандрівника і письменника Павла Алеппського та ін. Традиційний український костюм першої половини XIX ст. широко репрезентований в етнографічних малюнках медика, етнографа Д. Де ля Фліза. Український костюм XVII—XIX ст. став об'єктом творчості низки художників. Серед сучасних дослідників ґрунтовно вивчають історію українського національного вбрання М. Білан, З. Васіна, К. Матейко, Т. Ніколаєва, К. Стамеров, Г. Стельмащук та ін. Темі вивчення регіональних особливостей українського одягу присвячені студії Л. Іваневич, О. Косміної, Л. Пономар, А. Українець та ін.

Виклад основного матеріалу. Катерина Олександрівна Лазаревська народилася 20 серпня 1879 р. в с. Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії в родині видатного українського історика, генеалoga, джерелознавця Олександра Матвійовича Лазаревського. Отримала початкову домашню освіту. У 1898 р. закінчила Київську жіночу приватну гімназію А. Бейтель, у 1911 р. — історично-філологічний факультет Київських вищих жіночих курсів. Протягом 1900—1903 рр. навчалася в Київському художньому училищі. Працювала вчителькою недільної школи, приватним лектором іноземних мов. З 1919 р. — співробітниця ВУАН, зокрема Археографічної комісії, Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі, Комісії для складання історичного словника української мови, Комісії для виучування історії Лівобережжя та Слобожанщини, Комісії для дослідження нової української історіографії, Історично-археографічного інституту тощо [1, с. 248].

У 1935 р. К. Лазаревська уклала угоду зі Всенародною бібліотекою України (далі — ВБУ; нині Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, далі — НБУВ) про складання наукового огляду колекції О. Лазаревського, яка тоді вже була передана до відділу рукописів ВБУ [2]. Учена добре знала архівний спадок батька, в якому серед іншого зберігалися універсали гетьманів, укази російських царів та польських королів, копії урядових розпоряджень, церковні акти, документи з історії українських полків, міст, цехів, щоденники, листування різних осіб тощо, адже довгий час під його керівництвом досліджувала ці джерела. Розроблений Катериною Олександрівною проект наукового опису колекції містив коротку історію походження зібрання; мету, час та місце набуття; зовнішні та кількісні характеристики документів; архівний характер зібрання (документи урядового походження, документи приватного походження, замітки О.М. Лазаревського тощо); дослідження найбільш актуальних та репрезентативних документів, зокрема виявлення видатних особистостей, згаданих у них; аналіз стану використання документального комплексу [3]. До останніх днів (померла 16 вересня 1939 р.) К. Лазаревська працювала у відділі рукописів Бібліотеки.

Вагомий науковий спадок, залишений К. Лазаревською, зберігається в Інституті рукопису НБУВ (далі — ІР НБУВ). Результати джерелознавчого опрацювання колекції О. Лазаревського, а також особових архівів В. Модзалевського, В. Антоновича, О. Кістяківського та інших фондоутворювачів були оформлені К. Лазаревською в низку наукових студій. У переважній більшості це авторизовані рукописні та машинописні праці, переважно не опубліковані. Серед них: «Генеральне слідство про маєтності Полтавського та Миргородського полків. 1729—1730 рр.» (Ф. X, од. зб. 8477), «Питання наукової публікації Румянцевської ревізії» (Ф. X, од. зб. 8479), «Археографічна комісія наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові» (Ф. X,

Катерина Лазаревська. Фото. Джерело: ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 68568

од. зб. 8474), [«Румянцевська ревізія м. Стародуба»] (Ф. X, од. зб. 8481), «Робота по історії фабрик і заводів в Археографічній комісії» (Ф. X, од. зб. 8480), [«Бібліографічні замітки з історії Києва»] (Ф. I, од. зб. 68529), [«Історія виникнення та розвитку цехів у містечку Літки, їхній устрій у XVII ст.»] (Ф. I, од. зб. 68532), [«Т.Г. Шевченко в листуванні Федора Матвійовича Лазаревського»] (Ф. I, од. зб. 68544), [«П.А. Грабовський у матеріалах відділу рукописів бібліотеки АН УРСР»] (Ф. I, од. зб. 68549) та ін. Серед неопублікованих робіт К. Лазаревської нашу увагу привернуло ґрунтовне наукове дослідження з історії українського костюма XVII—XIX ст.

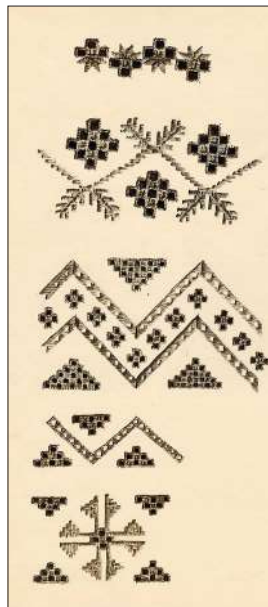
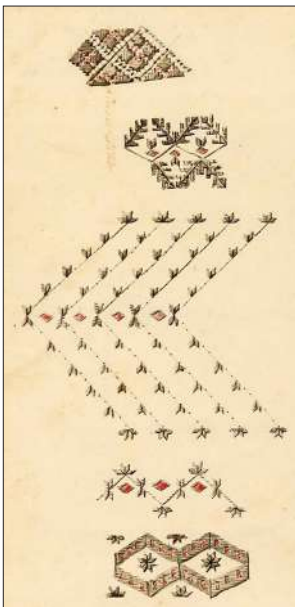
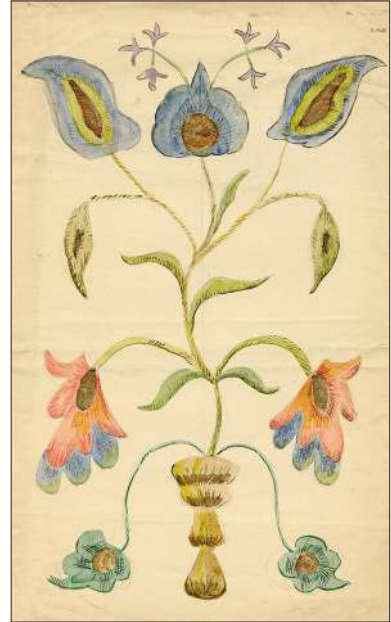
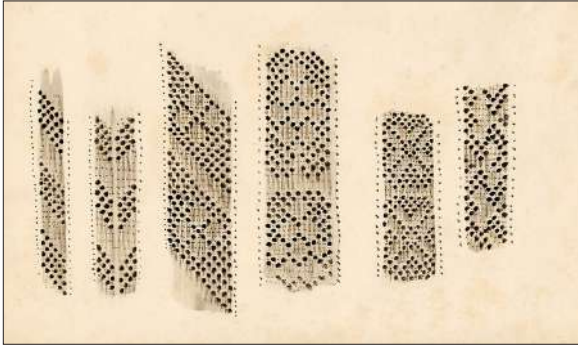
Національною історією та культурою К. Лазаревська почала цікавитися ще в юнацькому віці. Збереглися щоденники Катерини Олександрівни, датовані початком XX ст., в яких вона робила виписки та нотатки,

переважна більшість яких була присвячена фольклору та етнографії. Однією з перших спроб К. Лазаревської визначити особливості національного вбрання стала її студія про українські вишивки. У невеликому рукопису [«Замітки про малоросійські вишивки кінця XIX ст.»] (Ф. I, од. зб. 68509, 4 арк.), написаному на початку 1900-х років, представлено короткий опис різних видів українських вишивок та схарактеризовано колористику орнаментів. Органічно унаочнюють цю тематику ілюстровані матеріали, які збирала К. Лазаревська. У фондах ІР виявлено кілька тек із зображенням орнаментів вишивок. У них містяться ілюстрації традиційної української вишивки, надруковані літографським способом, серед яких — аркуші з альбомів «Українські узори» О. Пчілки, «Українські взори XVIII віку» П. Семенцова, «Украинские узоры XVIII века» спільного видання Київського кустарного товариства та Київського міського музею тощо. Є й малюнки, які становлять особливу цінність, — це зразки вишивок, намальованих власноручно К. Лазаревською. Більшість робіт виконано аквареллю, іноді в поєднанні з олівцем, вони репрезентують фрагменти геометричних чи рослинних орнаментів, що зустрічаються в декоративному оздобленні

українського одягу. Загалом виявлено близько 100 аркушів з малюнками дослідниці, які відображають велику кількість зразків орнаментів для різних видів вишивок та вражають простотою і лаконічністю, розмаїттям та художнім смаком.

До вивчення українського костюма Катерина Лазаревська знову звернулася вже працюючи у відділі рукописів Бібліотеки. У плані наукової роботи відділу на 1938 р. зазначено статті К.О. Лазаревської «Поміщицькі архіви кінця XVIII — першої половини XIX ст.» та «Історичний огляд українського костюма XVIII і першої половини XIX ст. по ілюстрованих та документних матеріалах відділу» [4, арк. 201]. У фондах ІР НБУВ виявлено низку документів, що відображають заявлену роботу вченої з дослідження українського вбрання. Зокрема, у фонді 432 («Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського») виявлено підготовчі матеріали дослідниці до історії українського костюма (Ф. 432, од. зб. 34, 9 арк.), інші три рукописи зберігаються у фонді І (Комплексний фонд «Літературні матеріали. Зібрання літературних творів і документів поч. XII—XX ст.»). У жодному з виявлених документів не зазначено назву та дату створення статті, проте всі рукописи здебільшого містять той самий текст, де вже з першої сторінки розкриваються тематика та структура дослідження: «В рукописному відділі Бібліотеки АН УРСР зберігається дуже цінний і багатий матеріал до історії українського костюма на Лівобережжі. Для селянства і почасти біднішого міщанства, він охоплює XVIII—XIX ст. Для пануючих класів (козацька старшина, міський патриціант) є матеріал від кінця XVII ст. і до кінця XVIII ст., коли цей костюм змінився на загальноєвропейський... Робота ця поділяється на дві частини: перша це опис костюма українського всіх класів за вказані часи...; друга — опис самого матеріалу, який є на цю тему в Бібліотеці...» [5, арк. 1]. Враховуючи наведений текст та зазначений вище документ щодо розробки наукових тем відділу рукопису на 1938 р., можна з упевненістю стверджувати, що всі виявлені рукописи — це матеріали до праці «Історичний огляд українського костюму XVIII і першої половини XIX ст. по ілюстрованих та документних матеріалах відділу», яка була написана протягом 1938 р. Проте необхідно зазначити, що, можливо, надалі К. Лазаревська дещо змінила назву статті, адже як в описовій частині, так і в додатках зустрічається доволі багато матеріалу кінця XVII ст. З огляду на це, відредаговану назву дослідження зазначимо як [«Історичний огляд українського костюма XVII—XVIII і першої половини XIX ст. по ілюстрованих та документних матеріалах відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР»].

Перший рукопис (Ф. І, од. зб. 68557) — це чорновий варіант статті, який нараховує 265 арк. рукописного тексту різного формату. Другий рукопис (Ф. І, од. зб. 68558, 86 арк.) є біловим варіантом машинописного тексту з авторськими правками, доповненим рукописними вставками. Найбільш

К. Лазаревська. «Узори українських вишивок». Акварель. Джерело: ІР НБУВ (з нових надходжень)

завершеним та готовим до публікації можна вважати третій документ (Ф. І, од. зб. 68559). Машинописний текст рукопису складається з двох частин, де перша частина налічує 84 арк. ґрунтового дослідження українського костюма XVII—XIX ст., друга — додатки, які містять перелік дотичних до теми матеріалів, виявлених К. Лазаревською у фондах відділу рукописів із зазначенням шифрів зберігання. Додатки дослідниця розподілила на рукописні документи до історії українського костюма та ілюстрований матеріал.

Стаття К. Лазаревської репрезентує описи костюма українського населення з різних соціальних станів XVII—XVIII ст., зокрема селянський одяг, одяг козаків та козацької старшини, міщан і ремісників. В окрему групу дослідниця виділила опис селянського костюма XIX ст., «...до якого маємо багатий ілюстративний матеріал...» [5, арк. 69]. У кожній соціальній групі К. Лазаревська виділила відповідні види і комплекти вбрання, які різнилися якістю та різновидом матеріалів, багатством оздоблення, особливістю прикрас і зброї, способом носіння та призначенням одягу (святковий, буденний, на різні пори року).

Розпочинає своє дослідження Лазаревська з опису селянського одягу XVII—XVIII ст. Зазначаючи, що селянський костюм був майже винятково домашнього виробництва, авторка представила основні процеси виготовлення необхідного матеріалу: «Жінки і дівчата пряли нитки з своїх конопель, ткали з них полотно, білили не завжди, здебільшого носили сурове полотно. Також пряли вони з овечої вовни шерсть, з якої ткали сукно, шили плахти, запаски, пояси. Вовну фарбували в різні кольори. Чоловіки чинили шкіри для кожухів, шапок, а яловичі шкіри для обув'я. З шерсті валяли шапки войлочні... Дещо купувалося, здебільшого дрібні речі — прикраси: стрічки, намисто тощо» [5, арк. 3]. Особливо детально К. Лазаревська описала жіночий костюм, акцентувавши увагу на особливостях його крою та пошиву. Зокрема, розглянула виготовлення сорочки зі вставками — одного з найхарактерніших типів жіночої сорочки: «Жіночі сорочки шили довгі, майже додолу; на стан полотно бралось у всю ширину; часто на верхню частину бралось краще полотно, на низ гірше, зверху пришивався простий рукав за допомогою уставки зверху і полика внизу. Чотирьохкутник, який утворювався таким чином у коміра, збирався до вузького комірця; у коміра робилися дві петлі, через які протягалася стрічка, щоб застібати сорочку. На грудях посередині прорізалася пазуха» [5, арк. 4].

Щодо плахт та запасок, то крім особливостей крою одягу розглядалася й кольорова гамма вбрання: «Передня запаска, така як фартух, здебільшого була синього кольору. Але запаска могла бути і не фарбована біла для буденного вжитку... Фарбувалася вона вже тканнюю. Плахта ткалася з фарбованої вовни — червона, чорна, синя, а по ній затикався узор різнокольоровий, завжди картатий, хоча іноді (рідко) з цих квадратиків виходив інший узор — по узору вони мали і назви» [5, арк. 5].

О. Шафонський. Малюнки з рукопису «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено». Джерело: ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 185

Доповнював характеристику жіночого вбрання опис способів його оздоблення, серед яких найпоширенішою була вишивка: «Рукава у кісті не збиралися, а вишивалися. Вишивалися ще обов'язково уставки, часто і на рукавах, або лиштовочка, подібна узором до уставки, або рідше і по всьому рукаву. Майже завжди була вишита і лиштва внизу на подолі сорочки. Рідко вишивали коло пазухи сорочки. Вишивка (заволокування, гладь, веретенний виріз, хрестом) шилася або біллю (заволокування, гладь, веретенний виріз) або заплоччю (хрестом і гладдю, зрідка заволокування)... Узори були неширокі і досить прості, але складені з великим смаком і дуже вміло підігнані до потрібного для прикраси місця, і варіювалися до безкінечності» [5, арк. 4]. Обов'язковим атрибутом жіночого костюма авторка вважає намисто. Найбільш «статусними» вважалися корали, але, зважаючи на їхню вартість, більшість жінок носили скляне, або «кришталеве», намисто, зверху на яке надягалася ще одна жіноча прикраса — дукачі. Не оминула увагою дослідниця й традиційні головні убори — очіпок, намітку, кибалку, хустку, побіжно схарактеризувавши й жіночі зачіски: «Дівчата носили волосся відкритим, здебільшого заплетене в дві коси, які розкладалися на голові, для урочистого одягу коси переплітали кольоровими стрічками, які висіли на спині. Іноді на голову робили корону з тих же стрічок, поверх якої клали коси» [5, арк. 7–8].

До традиційного чоловічого селянського одягу К. Лазаревська віднесла сорочки, штани, свити, кожухи, пояси, шапки, а для захисту від негоди — кирею, кобеняк, ярмолук. Як і жіночий, одяг для чоловіків шився з домотканого сукна натуральних кольорів — білого, коричневого, інколи сірого.

У цій частині дослідження К. Лазаревська надає й цікаві відомості щодо селянського одягу, які віднайшла в документах XVIII ст. Зокрема, наведено кількісну характеристику предметів жіночого одягу, які зафіксовано в описі майна вдови Якимихи Ткачихи, підданої генерального судді Акіма Сулими: «запаска синя стара 1, поясів крапових 2, наволочка і подушка 1, рубашка жіноча 1, хусток полотняних 3...» [5, арк. 9]. Про вартість одягу свідчить документ 1762 р. «Забране майно у шинкарки Анни Гаврилихи в м. Оленовці П. Скорутного 1762 р. Перелік майна шинкарки», згідно з яким сорочка із звичайного полотна коштувала 20 коп., з більш тонкого — 30 коп., водночас, для порівняння, дослідниця наводить ціну харчових продуктів: так, четверть житньої муки коштувала 2 карб. 25 коп., а пуд цукру — 9 карб. 25 коп.

Окремо розглядається селянський український костюм XIX ст. Якщо при дослідженні одягу XVII–XVIII ст. К. Лазаревська робила основний акцент на документальних джерелах, то в описі костюма XIX ст. використовувалися й ілюстративні матеріали. Проаналізувавши виявлені у процесі дослідження малюнки І. Репіна, К. Трутовського, Л. Жемчужникова, І. Соколова, П. Мартиновича, К. Михальцевої, В. Маковського та інших

Д. Де ля Фліз. Малюнок з рукопису «Костюми крест'ян... округов Клевського, Сквирського и Черкаського, нарисованні для составления медико-топографического описания...». Джерело: ІР НБУВ. Ф. 150. Од. зб. 17

мистців, К. Лазаревська виявила зміни, які відбулися в селянському костюмові, особливо наприкінці XIX ст. У жіночому костюмі з'явилися такі предмети одягу, як корсетка, юпка (верхній одяг у вигляді довгої корсетки), байбарак (верхній сукняний одяг чи кожушок, критий сукном), спідниця тощо, для пошиття яких все частіше використовували готову тканину. До основних елементів чоловічого одягу додалися жилетка, піджак, брюки, картуз. Загалом, констатуючи, що загальний характер костюма залишався незмінним, К. Лазаревська зазначила деякі деталі, використання яких в одязі селян XIX ст. поступово почало змінювати традиційне селянське вбрання.

Розглянула К. Лазаревська у своїй роботі й регіональні особливості селянського одягу XIX ст. Особливу увагу приділила порівняльному аналізу костюмів селян Київщини, Полтавщини, Черкащини та Чернігівщини. До прикладу, аналізуючи традиційне чоловіче вбрання, зокрема сорочку — «...з домотканого полотна сурова, з вузьким комірцем, стоячим чи відкладним, з простими рукавами, не зібраними у кисті; вишивка на комірі, кінцях рукавів, рідше на плечах, де пришивається рукав», зазначила, що «такий тип сорочки носився і в XVII, XVIII, XIX ст. на Полтавщині, почасти на Київщині, він зберігався до кінця XIX ст. На Чернігівщині на половину XIX ст. почали збирати рукава у кисті в чохла, які спочатку робили вузькими; разом з тим почали збирати рукава і у плеча, тільки тоді, коли вони були зібрані у кисті — теж здебільшого на Чернігівщині» [5, арк. 70].

Щодо жіночого костюма, то на Полтавщині, він «мало чим відрізняється від Київщини. Головним чином різниця в головнім уборі, — не так пов'язується намітка. І хустка на голові у жінок теж пов'язана іншим робом: є низька, як чалма з вузлом спереду, є і висока кибалка з пов'язаною хусткою» [5, арк. 77].

Більш детально Лазаревська зупинилася на особливостях вбрання селян Київщини. Вагомим підґрунтям у вивченні одягу цього регіону стали матеріали з рукопису Д. Де ля Фліза «Костюмы крестьян... округов Киевского, Сквирского и Черкасского, нарисованные для составления медико-топографического описания...» [7]. Відзначаючи велику цінність замальовок Д. Де ля Фліза, які відображали традиційний костюм XIX ст. мешканців сіл Київського, Радомишльського та Васильківського повітів Київської губернії, К. Лазаревська між тим відзначає невідповідність деяких деталей та зазначає, що «вони не дають цілком реального відображення костюма для всіх моментів життя, хоча і рисовані з натури, але з натури односторонньої; всі вони одягнені в святковий кращий одяг; не тільки зовсім немає робочого костюма, але навіть хатнього немає...» [5, арк. 73].

У статті К. Лазаревської окрема увага приділена також одягу міського населення. Авторка детально дослідила костюм міського патриціату, середнього та незаможного міщанства і визначила деталі, які різнили ці костюми. Так, за її визначенням, одяг міщан та ремісників XVII ст. своїм кроєм

майже не відрізнявся від одягу селян, і тільки на початку XVIII ст. він починає запозичувати деякі деталі з костюма козацької старшини. До вбрання середнього міщанства, яке повторювало костюм бідніших міщан, але з кращих матеріалів, додалися кунтуш (верхній одяг розпашного покрою з шовкових тканин або сукна) та кафтан, які шилися із закордонного сукна. Доповнювали образ срібні гудзики, гаплики, пояси та хутряні шапки.

Разючий контраст з одягом середнього та неможливого міщанства мав костюм міського патриціату, який у розкоші не поступався козацькій старшині. Як писала К. Лазаревська: «верхній одяг того ж характеру і того ж покрою, як і у заможної старшини. Кафтан з розкішного альтембааса або адамашка, штофу, по зеленому полю золототкані квіти різного узору; він довгий, майже додолу; до пояса застібається на золоті гудзики, по краях обшиті золотим галуном. На рукавах шовкові закарваші, комір стоячий, не високий» [5, арк. 65]. Єдина відмінність, яка різнила ці костюми, полягає у відсутності зброї у представників міського патриціату.

Щодо міського жіночого костюму, то він зазнав більшої трансформації. До кунтуша, що увійшов в ужиток міщанок, додалися спідниці, які «...носили з шнуровкою, яка могла переходити в безрукавку. Сорочки розшивали різноманітними узорами заплоччю і біллю, зрідка навіть золотом і сріблом. На голові носили вже кораблик, хоча в скринях зберігалися намітки, себто костюм по своїй формі цілком співпадав з костюмом жінок козацької старшини, але в спрощеному вигляді» [5, арк. 64]. Жіночий костюм міського патриціату, особливо у другій половині XVIII ст., майже не відрізнявся від вбрання старшинських дружин. У вжитку були тонкі сорочки з оборками, довгі кунтуші з вусами, закарвашами і великим коміром, пошиті з дорогою тканини та прикрашені золотими галунами. На голові носили кораблик. Також обов'язковим атрибутом були срібні та золоті прикраси з дорогоцінних каменів, перли, корали, дукачі, каблучки та ін.

Описуючи костюм козаків XVII—XVIII ст., К. Лазаревська зазначила, що «одягом козаки хотіли підкреслити свої права, якими вони різнилися від посполитих селян, підданих офіційно, але не завжди фактично. Навіть незможні козаки, пізніше так звані козаки підпомощники, все ж таки носили жупан, одяг, який не носили піддані селяни, який був специфічно козацький» [5, арк. 4]. Шився козацький жупан із сукна найкращих сортів і зазвичай був кармазиновий, застібався на гудзики або гапликами, а підперізувався дуже довгим і широким поясом з легкої шерстяної тканини різних кольорів. Інколи використовувалися срібні пояси, які виготовляли з кілець на зразок кольчуги або прикрашалися срібними чи позолоченими прикрасами. Певну цікавість у цьому дослідженні викликає опис таких видів козацького одягу, як куртка та юпка, що носили в парі з жупаном і згадка про які не часто зустрічається в сучасних дослідженнях: «В холодний час носили куртку, короткий одяг, просто покроєний, без рукавів, з сукна — фалендишова курта.

Дома ходили в самій куртці, одягненій на сорочку. Куртка могла бути і з рукавами, як бачимо на картині козака Мамаєва XVIII ст.; картина ця інтересна нам своєю документацією: куртка видно, що була зроблена з смушка. Крім куртки, під жупан носили юпку чоловічу; це був одяг майже того фасону — в талю до пояса, а від талії зборки ззаду, спереду застібалася на два гаплика або гудзика у коміра і у пояса. Шилася вона з простих тканин і підбита полотном, або і сама з полотна» [5, арк. 13—14]. І, безперечно, обов'язковим атрибутом одягу козаків були штани, які шилися з сукна чорного, синього чи червоного кольору, були дуже широкими та закладалися в чоботи. Доповнила К. Лазаревська козацький костюм замітками про черкеску, яка «відрізнялася від жупана головним чином тим, що мала відкидні рукава з прорізами»; ярмолук, «шитий майже як жупан, але широкий і довгий, в разі потреби міг бути одягнений і зверху жупана; який міг бути з капюшоном»; байбарак — «кожух, критий сукном, а здебільшого китайкою», який взимку носили зверху жупана; бурку або епанчу, яка «здебільшого робилася з габи, білого грубого сукна, східного походження» [5, арк. 15].

Особливу увагу дослідниця приділила вивченню козацького головного убору, зробивши порівняльний аналіз ілюстративного матеріалу. Використовуючи зображення козаків на печатках XVII ст., козацькому прапорі та малюнках Ю. Бранта, І. Репіна, О. Шафонського, виділила кілька головних уборів, які були притаманні саме козакам XVII—XVIII ст., зокрема «...шапку смушеву, не високу, з довгим суконним верхком, який спадав здебільшого на спину», також доволі розповсюджену форму шапки, яка мала «низький смушевий околиць і верх не високий, який розходився ширше околиця», ще один вид шапки був з «околицем смушевим, теж не високий, і цей околиць спереду був якби розрізаний, верх не високий, але широкий». Саме описані головні убори з низьким «смушевим околицем», зазначає К. Лазаревська, були характерні для козаків XVIII ст., на відміну від загальновідомого шаблону на малюнках художників XIX ст., де козаків зображували у «високих смушевих шапках, з невеликим верхом, який спадає на бік» [5, арк. 16]. Певний стереотип щодо козаків утворився і при зображенні костюма загалом, де обов'язковими атрибутами були широкі шаровари, високі чоботи.

Окремо К. Лазаревська виділила військовий козацький костюм. Проаналізувавши рукописи О. Шафонського [6], В. Ломиковського та накази генеральної військової канцелярії, дала загальну характеристику форми виборних козаків, підпомічників та командного складу козаків. Крім опису одягу та зброї, навела перелік речей, необхідних козакам для походу, із зазначенням їх кількості та ціни кожного предмета.

Дещо формально був описаний костюм козацьких жінок, який майже не відрізнявся від одягу селянських жінок, але був виготовлений із кращої тканини.

Значну частину в дослідженні відведено розгляду костюмів козацької старшини. Вища козацька старшина, як зазначає К. Лазаревська, не

відставала від жінок у багатстві і розкоші свого вбрання. У гардеробі чоловіків були сорочки, штани або шовкові шаровари, юпки, кафтани, кунтуші, черкески, жупани, пояси, чоботи, шапки. Чоловіча сорочка, як і жіноча, шилася з найкращого полотна і вишивалася. Крім того, «знатна старшина вживала ще і запонки золоті з дорогоцінними каменями, якими застібався комір у сорочки» [5, арк. 48]. Інші предмети одягу також виготовлялися з дорогих тканин та оздоблювалися золотими шнурами, галунами, срібними гудзиками і застібками. Для холодної пори року, крім кунтушів, шили довгі і широкі шуби на хутрі. Уявлення про костюми початку XVIII ст. дають портрети, які К. Лазаревська віднайшла у збірці О. Лазаревського, зокрема Чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального судді Василя Кочубея, генерального судді Івана Домонтовича, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Серед іншого, К. Лазаревська зробила цікавий запис про костюм під час воєнних дій, де використовували колчатий панцир зі сталевими нарукавниками, під який «одягали фуфайку стегану, щоб кільця не давили на тіло» [5, арк. 56].

Костюм дружин та дочок представників козацької старшини відзначався розкішшю і коштовністю тканин, а також багатством прикрас. До переліку обов'язкових предметів їхнього одягу К. Лазаревська включила сорочку, плахту із запаскою та поясом, спідницю, кунтуш, очіпок, намітку, кибалку, хустку, черевики або чоботи, панчохи, прикраси. Сорочки шилися з найкращого білого полотна та обов'язково прикрашалися художньою вишивкою, зазвичай золотою чи срібною. Плахту із запаскою виготовляли також з дорогих тканин, проте її все частіше почали заміняти на спідницю, яка шилася з таких само коштовних тканин. «Зверху шнуровки і спідниці, або плахти і запаски, одягався кунтуш, широкий і довгий, майже додолу... Кунтуш теплий, зимовий, був підбитий хутром, горностаєм, соболем, білкою, риссю, лисицею тощо» [5, арк. 39]. Досить часто ці речі прикрашалися золотими і срібними шнурами, галунами, сітками, мереживом. Окрім основних компонентів костюма, К. Лазаревська приділила значну увагу таким його додатковим елементам, як головні убори, взуття, пояси та прикраси (намисто), що підкреслювали призначення одягу та суттєво його урізноманітнювали. Доволі цікавими є замітки про таку важливу частину жіночого одягу, як головні убори. Заміжня жінка закривала волосся «очіпком, якого вона не мусила знімати навіть перед членами своєї родини. Незважаючи на те, що він був закритий наміткою, робили його часто розкішним, з цінних тканин, гаптований золотом і сріблом, бісером, навіть жемчугом...» [5, арк. 42]. Вражає також широкий вибір різноманітних прикрас, які вважали за необхідне мати у своєму гардеробі жінки, та ціновий діапазон коштовностей. Купували у великій кількості перли, червоні і білі корали, канаки (золоте намисто з дорогоцінним камінням), золоті ланцюжки, браслети, каблучки, сережки. В залежності від розміру, кольору, форми, виготовлення

була й ціна прикрас. Для прикладу, персидське перлове намисто коштувало 125 руб., «уріанське» — 500 руб., канак зі смарагдів та рубінів — 200 руб., старовинний каначок з фініфту — 300 руб., каблучка рубінова — 120 руб.

Простежила К. Лазаревська і географію надходження краму для одягу. Згідно зі щоденниками та іншими паперами представників козацької старшини, найрізноманітніші матеріали, від самих простих до розкішних і дорогих, купувалися не лише на українських землях, але й у Криму, Туреччині, Персії, Греції, Польщі, Німеччині, Росії та в інших країнах. Це були, зокрема: «важкі шовкові тканини, часто заткані золотом і сріблом, ... лудан, адамашка, штоф, об'ярін, альтембас, гродетур, белокос, китайка, байберек, оксамит гладкий або венецький “ритий”, атлас. Були коштовні тканини з золотих і срібних ниток з шовком. Срібноглави і золотоглави. Більшість цих тканин була в квітах, іноді жовтих і срібних, з золотими і срібними травками, узорі ці можна побачити на портретах того часу. Були полосаті або в смужках, між якими були квіточки; муаре, міньон тощо. Сукна західноєвропейської виробки йшли через Польщу, Данціг, це були французька, фалендиш, сеєта, голандерське, кармазин. Сукна були однокольорові» [5, арк. 25]. З придбаних матеріалів майстри виготовляли костюми, адже, за ствердженням Лазаревської, готові речі майже не купувалися.

Цікавими були відомості про місце зберігання матеріальних цінностей. Невід'ємною складовою статку козацької старшини була кількість одягу та інших побутових дрібничок, які нараховувалися в їхній власності. Для зберігання чисельних речей будувалися спеціальні комори, льохи, кам'яниці. «В цих коморах і льохах речі зберігалися здебільшого в скринях, які бували такі великі, що робилися на колісцях, і часто їх оббивали залізом, розмальовували» [5, арк. 35].

Представлені костюми козацької старшини, як і костюми міського патриціату, за висновками К. Лазаревської, зберігалися до кінця XVIII ст., після чого почали поступово змінюватися під впливом західноєвропейської моди. Натомість середнє й незаможне міщанство зберігало загальні риси традиційного одягу протягом XIX ст., який згодом трансформувався у заможних міщан в європейський стиль, а в бідніших — у селянський костюм.

Друга частина статті складається з додатків та нараховує 25 арк. 16 аркушів першого додатку містять перелік рукописних документів із зазначенням місця зберігання у фонді відділу рукописів (нині ІР НБУВ), дотичних до історії українського костюма. Зокрема, у додатку зазначено рукописи О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено... В Чернигове 1786 года», Д. Де ля Фліза «Костюмы крестьян... округов Киевского, Сквирского и Черкасского, нарисованные для составления медико-топографического описания...», щоденники генерального підскарбія Якова Марковича та

генерального судді Миколи Ханенка, а також духівниці, купчі, скарги, різноманітні реєстри та інші документи, які містили опис майна.

Окремо варто охарактеризувати ілюстративний матеріал, що поданий до роботи як другий додаток і поділяється на дві частини. У першій частині, яка налічує 52 позиції, на шести аркушах наведено список портретів українців у вишуканих традиційних костюмах XVII—XVIII ст., зокрема Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Наталії Розумовської, Івана Домонтовича, Анни Полуботок, Параски Сулими та ін. Друга частина — це три аркуші з переліком збірок, альбомів, документів, що містять малюнки та репродукції з картин художників, які створювали характерні образи тогочасного населення України, фіксували епізоди з повсякденного життя та в найдрібніших деталях змальовували обряди, звичаї й національний одяг українців.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового та культурного обігу архівних документів К. Лазаревської з історії українського костюма XVII—XIX ст., які зберігаються у фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Встановлено масив історичних джерел та ілюстративних матеріалів, що суттєво доповнюють відомості про побутування українського традиційного одягу XVII—XIX ст.

Висновки. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається невідома широкому загалові робота Катерини Лазаревської, яка істотно розширює уявлення про український традиційний костюм XVII—XIX ст. Узагальнивши інформацію з різних історичних джерел, дослідниця запропонувала чітку соціальну диференціацію традиційного вбрання населення українських земель, зокрема Лівобережної України, з докладним описом одягу, який відзначався різноманітністю форм та багатством художнього оздоблення. Робота Катерини Лазаревської та використані нею під час дослідження документи зберігають важливі дані про побут, звичаї та одяг українського народу XVII—XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. — 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / редкол.: Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна (голова), В.І. Попик та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ: НБУВ, 2017. 616 с.
2. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 70261.
3. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 70262.
4. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 432. Од. зб. 8.
5. Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Од. зб. 68559.
6. Інститут рукопису НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 185.
7. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 150. Од. зб. 17.

Отримано 22 серпня 2023 року

REFERENCES

101

1. Harbar L.V. Istoriiia ukrainiskoi bibliotечноi spravy v imenakh (kinets XIX st. — 1941 r.): materialy do biobibliografichnoho slovnyka [History of Ukrainian librarianship in names (late 19th century — 1941): materials for a bibliographic dictionary]. Kyiv, 2017. 616 p. [In Ukrainian].
2. Fond 1. Unit 70261. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Fond 1. Unit 70262. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Fond 432. Unit 8. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Fond 1. Unit 68559. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
6. Fond VIII. Unit 185. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Fond 150. Unit 17. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Received on August 22, 2023

Tetiana Koval

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID 0000-0001-9207-7512

E-mail: ktvbon@ukr.net

UNPUBLISHED RESEARCH BY KATERYNA LAZAREVSKA
ON HISTORY OF UKRAINIAN COSTUME OF 17th—19th CENTURIES

Purpose. To study Kateryna Lazarevska's unpublished work on the history of Ukrainian costume of the 17th and 19th centuries, which is kept in the collection of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methodology** of the research comprises the whole of principles of historical method, objectivity; the main research methods are chronological, retrospective, thematic, source studies, archival studies. The **scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time the research of K. Lazarevska on the history of Ukrainian costume of the 17th and 19th centuries was processed and introduced into scientific circulation. An array of historical sources and illustrated materials that significantly complement the information on the use of Ukrainian traditional clothing of the 17th and 19th centuries is identified. **Conclusions.** The collections of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine contain a work by K. Lazarevska, unknown to the general public, which significantly expands the understanding of Ukrainian traditional costume of the 17th and 19th centuries. Summarising information from various historical sources, she provides a clear social differentiation of the traditional costumes of the population of Ukrainian lands, in particular, of the Left Bank Ukraine, with a more detailed description of the clothes, which were marked by a variety of forms and richness of artistic decoration. The work of K. Lazarevska and the documents used in the study preserve important information about the life, customs, and clothing of the Ukrainian people of that period.

Key words: K. Lazarevska, Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Ukrainian costume, national dress, traditional clothing, embroidery.